سنڌ ۾ ڏهين صديءَ جي علمي ۽ ادبي ۽ ديني صورتحال جو تحقيقي جائزو

AN INTELLECTUAL AND LITERARY REVIEW OF *10*th CENTURY A.D.

ڊاڪٽر عبدالله کوسو*

خيرالنساء**

ABSTRACT:

The foreign invaders have come to occupy Sindh always time to time. There is no instance in the history that any one belonging to Sindh soil has invaded on any country of the world. Many religions and cultures erupted on the other soil, and flourished on the soil of Sindh. The people of this soil have shown their hospitality, generously and respects for all the human being but in return they have got atrocity, brutality and unkind response from these foreign invaders. The people of Sindh have got their Sufi nature. The 10th century of Hijra was the country of foreign invaders who occupied Sindh made the Sindh in the chains of slavery and detritus. The mind, thoughts, education, culture and history of Sindh. The 10th year of Hijra proved be the worse. And full of ups and downs of the history of Sindh.

KEYWORDS:

علمي جائزو، مخدوم هاشم ٺٽوي، سنڌ جا رهاڪو، ٻاهر کان آيل

مخدوم جعفر جي هڪ تحرير مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجي ڪتاب “بياض هاشمي” ۾ آندي آهي تہ: “رسول الله صلي الله عليه وسلم جن پنهنجن اصحابين کي سنڌ وارن ڏانهن هڪ خط موڪليو. جڏهن اهي سنڌ جي هڪ شهر “نيرون ڪوٽ” هاڻوڪي حيدرآباد سنڌ ۾ خط کڻي پهتا تہ اتي ڪن ماڻهن اسلام آندو ۽ پوءِ ٻہ صحابي سڳورا سنڌي ميزبانن کي ساڻ ڪري موٽي ويا ۽ ٽي اصحاب سڳورا هتي سنڌ ۾ رهي

* پرنسپال گورنمينٽ بلديہ ڪاليج ڪراچي   برقي پتو: abkhos098@hotmail.com

** پي ايچ ڊي ريسرچ اسڪالر ،سنڌ يونيوسٽي، برقي پتو: khairunnisa84@gmail.com

پيا. ڪيترن ئي سنڌين اسلام آندو. صحابي سڳورا سندس پڇا تي اسلام سيکاريندا رهيا ۽ اتي نيرون ڪوٽ ۾ وفات ڪري ويا. انهن جو قبرون بہ اتي ئي آهن. (١)

ان روايت ۾ اها ڳالهہ ثابت ٿئي ٿي تہ سنڌ ۾ اسلام جو پيغام محمد بن قاسم کان گهڻو اڳ خود رسول الله صلي الله عليه وسلّم جن جي دور مبارڪ ۾ پهچي چڪو هو. ان جي روايت اگرچہ ڪانہ ملي، پر انجي تائيد تاريخ ۽ رجال جي ٻين ڪتابن مان ٿئي ٿي جن ورق گردانيءَ مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪيترائي صحابہ ڪرام هتي سنڌ ۾ آيا آهن، جن مان ڪافي هت دفن ٿيل آهن. مشهور مؤرخ قاضي اطهر مبارڪ پوري جي تحقيق مطابق اهڙن ١٧ صحابين جا نالا مليا آهن، جيڪي سنڌ ۾ آيا آهن جيڪي هي آهن:

(١)عثمان بن ابي العاص الثقفي رضي الله عنہ (ت ٥١ هجري)(٢)حڪم بن ابي العاص الثقفي رضي الله عنہ (وفات بعد از ٤٥ هجري)(٣)حضرت ربيع بن زياد حارثي رضي الله عنہ (ت ٥٣ هجري)(٤)حضرت حڪم بن عمرو ثعلبي رضي الله عنہ (ت ٥٠ هجري)(٥)حضرت صحار بن عباس عبدي رضي الله عنہ (ت ٤٠ هجري)(٦)حضرت عبدالله بن عمير اشجعي رضي الله عنہ (٧)حضرت عبيدالله بن معمر تميمي رضي الله عنہ (ت ٢٩ هجري)(٨)حضرت مشاجع بن مسعود سلمي رضي الله عنہ (ت ٣٦ هجري)(٩)حضرت عبدالرحمان بن سمره قرشي رضي الله عنہ (ت ١٢ هجري)(١٠)حضرت سنان بن سلمه هذلي رضي الله عنہ (١١)حضرت سهيل بن عدي انصاري رضي الله عنہ(١٢)حضرت عاصم بن عمرو تميمي رضي الله عنہ (ت بعد _ از ١٥ هجري)(١٣)حضرت عبدالله بن عبدالله بن عتبان انصاري رضي الله عنہ(١٣)حضرت مغيره بن ابي العاص ثقفي رضي الله عنہ (١٤)حضرت منذر بن الجارود عبدي (ت ٦٢ هجري)(١٥)حضرت عمر بن عثمان بن سعد رضي الله عنہ (١٦)حضرت خِرّيت بن راشد سامي رضي الله عنہ (ت ٣٩ هجري) (٢)

حافظ ابن ڪثير، پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب "البداية والنهاية" ۾ محمد بن قاسم جي فتوحا ت جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ:رضي الله عنہ

و قبل ذلڪ قد كان الصحابة في زمن عمر و عثمان فتحوا غالب هذه النواحي و دخلوا في مبانيها. بعد هذه الاقاليم الكبار مثل الشام و مصر والعراق واليمن واوائل بلاد الترڪ ودخلوا الي ماوراء النهر واوائل بلاد المغرب واوائل بلاد الهند. (٣)

[۽ انهيءَ کان اڳ ۾ اصحاب ڪرام، حضرت عمر ۽ حضرت عثمان رضي الله عنہ جي دور خلافت ۾ شام، مصر، عراق، يمن، ترڪمانستان جي علائقن فتح ڪرڻ کان

اڳ ۾ (هند ۽ سنڌ جي) اڪثر علائقن کي فتح ڪيو هو ۽ ماوراء النهر، مغرب ۽ هندستان جي اوائلي علائقن ۾ وڃي پهتا.]محمد بن قاسم ثقفي جڏهن ٩١ هجري ۾ سنڌ فتح ڪئي تہ هت باقاعده ديني درسگاهون جڙي ويون، جن ۾ قال الله ۽ قال الرسول صلي الله عليه وسلّم جون صدائون بلند ٿيڻ لڳيون. ڪيترا ٻاهريان علم جا اجارا، پنهنجي علمي اڃ اجهائڻ لاءِ سنڌ ۾ اچڻ لڳا، تہ ڪي سنڌ جا رهاڪو طالب العلم، عربستان وڃي ڪري حديث، فقہ ۽ ادب حاصل ڪرڻ لڳا.ڪيترن ئي ٻاهرين عالمن، سنڌ جي سرزمين ۾ جڏهن پير پاتو سنڌين جو قرب ۽ مهمان نوازي ڏٺي، پيار ۽ پاپوهہ پسيو تہ هو هت ئي رهي پيا ۽ سنڌ کي پنهنجو وطن سمجهي علم و ادب جي خدمت ڪرڻ لڳا. سنڌ جي مردم خيز خطي ۾ اها صلاحيت منڍ کان ئي موجود آهي تہ ٻاهران ايندڙ ماڻهن کي پنهنجي ثقافت ۾ جذب ڪري ڇڏيندي آهي. اُهي شخص پنهنجون رسمون ۽ رواج وساري، سنڌ جي تهذيب ۽ ڪلچر کي سيني سان لائي، صفا سنڌي بڻجي ويندا آهن.
اهڙن ماڻهن ۾ خاندانن جا خاندان شامل آهن. مثلاً: سادات، عباسي، پنهور ۽ ٿهيم وغيره. مخدوم ٻوبڪائي جا وڏا بہ اهڙي ريت عربستان کان حلب ۽ حلب کان ٿيندا سنڌ ۾ پهتا ۽ ٻوبڪن جا اچي وڻ وسايائون. (٤)چوٿين صدي هجري تائين، جيستائين سنڌ تي عربن جي حڪومت رهي، سنڌ جي عالمن جا تذڪرا تاريخي ڪتابن جي زينت بڻيل آهن. ان کان پوءِ ناممڪن آهي تہ سنڌ جي سرزمين اهڙن عالمن، محدثن، مفسرن، مؤرخن، نحوين، صوفين ۽ منطقين جي وجود کان بلڪل خالي ٿي وئي هجي، ضرور اهڙيون عظيم شخصيتون هن ڌرتي تي موجود هونديون، پر افسوس جو سواءِ چند عالمن ۽ اديبن جي اڪثر سنڌي علماء جي تذڪرن کان تاريخ جا ورق خاموش آهن. اها سنڌي قوم جي بيحسي چئجي يا ان کي ڪسر نفسي سان تعبير ڪجي، ڇوتہ اسان اڄ بہ سنڌي عالمن جي مخطوطات کي جڏهن مطالعو ڪندا آهيون تہ گهڻو ڪري ڪتابن جي مصنف جو نالو نظر نہ ايندو ۽ جيڪڏهن هوندو تہ تاريخ لکيل ڪانہ هوندي آهي.قاضي اطهر مبارڪ پوريءَ جنهن مختلف وکريل ورقن مان، تاريخ ۽ تذڪره جي ڪتابن مان، ماڪيءَ جي مک وانگر، سنڌ ۽ هند جي علماء جا تذڪرا نچوڙي "رجال السند والهند" ۾ جمع ڪيا، پر اهي بہ صرف ستين صدي هجري تائين. باقي جي حالت بابت تمام گهٽ ٿو ملي.اها ڏهين صدي، هجري ئي تہ هئي ، جنهن ۾ هڪ پاسي هالن اندر مخدوم نوح رحمة الله عليه جن فيض پئي ڏنو تہ ٻئي طرف ٻوبڪن ۾ مخدوم ميران ۽ ان جي وفات کان پوءِ سندس لائق فرزند مخدوم جعفر ٻوبڪائي، علم جا ونڊ پئي ورهايا. ٺٽيءَ جي مخدوم

بلاول محدث جي شهادت کان پوءِ سندس علمي تحريڪ جو فيض يافته قاضي ڏتو سيوهاڻي، سيوهڻ ۾ علم ۽ ادب جي دونهين دکايو وينو هو جتي وقت جو بادشاهه به سندس آڏو گوڏا کوڙي، علم حاصل ڪرڻ کي پنهنجي لاءِ فخر پئي سمجهيو. ٻئي طرف هنگورجن ۾ هاڪارو عالم دين مخدوم محمد عباس پاتائي، علمي فيض پئي پرتيو ته راهوٽ (ٺٽو) ۾ علام صدرالدين راهوٽي ۽ سندس خلف رشيد ضياءالدين راهوٽي ۽ دربيلي ۾ مخدوم عثمان دربيليءَ ۽ سندس لائق فرزند مخدوم عبداللطيف دربيليءَ، تعليمي رهبري پئي ڪئي. ڏهين صدي هجري، سنڌ وارن جي لاءِ جيتوڻيڪ سياسي ۽ سماجي ڏڦيڙ، ڏارين جي ڏاڍ ۽ جبر جو نياپو کڻي آئي، ڄام نظام الدين سمون عرف ڄام ننڍو جو عدل ۽ امن وارو دور ٩١٤ هجري ۾ پڄاڻيءَ کي پهتو سنڌ تي ارغونن ۽ ترخانن جو تسلط ٿي ويو. سنڌي ماڻهو ظلم ۽ ڏاڍ جي چڪيءَ ۾ پيڙجڻ لڳا، بدامني عام ٿي وئي، ڦرلٽ جي بازار گرم ٿي وئي، ڏارين سنڌ کي جاگيرن ۾ ورهائي ڪنيو وطن جا اصل رهواسي ڏسندي رهجي ويا ۽ ملڪ ۾ ڏڪر ۽ ڪال ڪاهي پيو.

پر عجب آهي ته اها ئي صدي سنڌ وارن لاءِ علم و ادب جي باري ۾ سون جي کاڻ وانگر ذخيرو ثابت ٿي. اگرچه ڪيترا سنڌي خاندان، انهن تشويشناڪ ۽ پريشان ڪن حالات ۽ معاشي بدحالي کي ڏسي ڪري، سنڌ کان عربستان، گجرات ۽ هندوستان لڏي ويا ۽ پنهنجا علمي جوهر اتي وڃي ڏيکاريا ۽ پنهنجي فن جو ڏاڪو ڄمايو پر ڪيترا علماء باوجود ظلم ۽ ڦهري ڪاروائين جي سنڌ اندر رهي پيا ۽ پنهنجي علم سان سنڌ جي آبياري ڪندا رهيا. مدرسن اندر درس جا حلقا قائم رهيا، جن ۾ قبضو ڪندڙ قوم جي اڳواڻن به علم حاصل ڪيو. وري سون تي سهاڳو هي ٿيو جو هرات ۾ شاهه حسين بايقراي جهڙي علم پرور بادشاهه جي وفات ۽ ايران ۾ شاهه اسماعيل جي تسلط سبب پيدا ٿيل بدامنيءَ جي ڪري ۽ ڪجهه مذهبي اختلافن ڪري اتان جا علماء، سنڌ کي امن جو گهوارو سمجهي ڪري، (جوته هت سنڌ ۾ به سندن ئي ٻولي ٻولائي بندا مغل، ارغون حڪمران اچي ٻٺيا هئا) خاندانن جا خاندان لڏي اچي سنڌ ۾ رهيا. بکر، ٺٽي، ڳاهن، اچ ۽ ٻين شهرن ۾ ديني درسگاهه قائم ڪري، پنهنجي علم مان هتان جي رهواسين کي فيضياب ڪندا رهيا ته ڪي وري سنڌ اندر اڳ ئي قائم ٿيل درسگاهن ۾ تعليم حاصل ڪرڻ لڳا.محمد بن ابي الحسن محمد البڪري (متوفي ٩٩٣ هجري)، علي بن حسام الدين متقي برهانپوري، (متوفي ٩٧٥ هجري)، امام مدينه شيخ عبدالقادر، علامه محمد بن طاهر پٽني (٩٨٦ هجري)، جهڙن جڳ مشهور علمي ستارن وٽان فيض پرائي، سنڌ ۾ موٽي

پنهنجي پيءُ جي پڳ اچي سنڀاليائين ۽ درس و تدريس، وعظ و تبليغ، علم و عرفان، معرفت و طريقت سان گڏ، تصنيف و تاليف ۾ اهي اهم ڪارناما سر انجام ڏنا، جن جي وصف ۽ ڪمال جي اظهار لاءِ دفتر درڪار آهن. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته علماء سڳورا ڪنهن هڪ علم ۾ يا وڌ ۾ وڌ ٽن علمن ۾ مهارت رکندا آهن، ٻيا علوم ڪين سطحي طور حاصل هوندا آهن، پر مخدوم جعفر گهڻ رخو عالم، اديب ۽ وقت جو ڏاهو هو. جيڪو هڪ ئي وقت تفسير، حديث، فقہ، اصول فقہ، تصوف، عقائد، اصول تعليم، صرف، نحو، منطق، عروض، قافيہ، بيان، بديع، معاني، نجوم، حڪمت، رمل ۽ جعفر جو پڻ وڏو ڄاڻو هو ۽ انهن ڪمن ۾ مهارت رکندو هو. مخدوم جعفر بوبڪائي، انهن علمن مان نہ صرف وقت اينديڙ طالبائن ۽ عالمن کي فيضياب ڪندو رهيو بلڪ انهن علمن ۽ فنن اندر لازوال تصنيفون جوڙي ڪتاب تيار ڪري اسان جهڙن ٤٠٠ سالن بعد ۾ ايندڙ سنڌ واسين بلڪ دنيا واسين کي بہ فيض پهچائي ويو.

ڏهين صدي جو سياسي پس منظر:

ڏهين صدي ، سنڌ لاءِ ڌارين جي تسلط، زور زبردستي جي صدي هئي، جنهن ڪري ٻن اڍائي صدين تائين سنڌ غلامي جي زنجيرن ۾ جڪڙيل رهي، پراون جي غير شريفانہ سلوڪ ڪري سنڌي عوام جي ذهن، فڪر، حوصلن ۽ همت کي وڏو نقصان رسايو. ٻاهرين ماڻهن جي آمد تي، سنڌ جو امن تباهہ ٿيو.

البتہ علمي ۽ ادبي اعتبار سان ڏهين صدي بخت واري ثابت ٿي. ان صديءَ کان اڳ جون علمي ڪاوشون بلڪل نہ ٿيون ملن، جيتوڻيڪ ڪيترا سنڌي عالم سڳورا، ڏقيڙ ۽ بدامني ڪري هتان لڏي گجرات، هندوستان ۽ عربستان هليا ويا، پر هت رهي پيل عالمن، علمي ميدان ۾ ڌارين جو مقابلو ڪيو ۽ علمي جواهر پارا ورثي ۾ ڇڏي ويا. ان سان گڏ ٻاهريان عالم بہ هت آيا ۽ علم جي پالوٽ ڪرڻ لڳا، جنهن سان علمي ۽ ادبي ڪمن جي وڌيڪ ترقي ٿي.

انهيءَ صديءَ جي ابتداء ۾ محمد مهدي جونپوري سنڌ ۾ آيو ، مهدوي تحريڪ جو زور پڪڙيو پر بلالي تحريڪ ڪيس سامهون آئي، جيتوڻيڪ ڪجهہ عالم مهدوي تحريڪ کان متاثر ٿيا، پر محمد جونپوري مجبور ٿي سنڌ ڇڏي ويو. هوڏانهن سهروردي ۽ شطاري طريقي ترقي ورتي.ڏهين صدي جي سنڌ جي سياسي تاريخي صورتحال بابت آخر ۾ "محاصل" طور سنڌ جي عظيم مؤرخ سيد حسام الدين راشدي جو لکيل ٽڪرو هت نقل ڪرڻ مناسب لڳي ٿو جيڪو هن مير محمد بکري جي حالات بيان ڪندي لکيو آهي،

پاڻ لکي ٿو: ڏهين صدي هجري، سنڌ لاءِ ڌارين جي تسلط زور زبردستيءَ ۽ تمام ڏچي جي صدي هئي، جنهن بعد ايائي سؤ ورهين تائين سنڌ غلاميءَ جي زنجيرن کي ٽوڙي ڪانه سگهي ۽ انهن ايائي صدين جي مايوسيءَ ۽ پروان جي غير شريفانه سلوڪ، سنڌي عوام جي ذهن، فڪر، حوصلن ۽ همت کي ايترو ته ڇيهو رسايو. جنهن جا اثرات اڄ تائين مختلف صورتن ۾ سندن مزاج ۽ طبيعت تي اثر انداز رهندا اچن ٿا.

ارغونن جي استبدادي حڪومت، ترخانن جي زور زبردستي، ميرزا باقي ترخان ۽ محمود بکريءَ جي ظالمانه گرفت، ازانسواءِ خراسان مان لاتعداد مفرور اميرن، صاحب اختيار ۽ اقتدار پناهگيرن جي آمد، سنڌ جهڙي ننڍڙي، امن پسند ۽ مانيٽي سپاءَ واري ملڪ لاءِ، در حقيقت هڪ عذاب، قهر ۽ خدائي ڪوپ هو. جيڪو هتان جي گهرو جهيڙن جي نتيجي ۾، قدرت طرفان سزار طور نازل ٿيو جنهن جو نتيجو اجتماعي خواه انفرادي طرح سموريءَ سنڌ کي ڀوڳڻو پيو. ملڪ جا سڀئي قلعا، وسنديءَ وارا واهڻ ۽ وستيون، مال، ملڪيتون، مطلب ته سڄو ارڪو ترڪو ڌارين جي قبضي ۾ اچي ويو. جن جي نه ٻولي سمجهه ۾ ٿي آئي ۽ نه سندن اٿڻ ويهڻ، چال چلت ۽ رهڻي ڪهڻيءَ مان هتان جي ماڻهن کي ڄاڻ ۽ سڃاڻ هئي. هندي مغلن جي قبضي جون حالتون ڏسندي اسان جي قومي شاعر شاهه لطيف، جيڪو هڪ صدي پوءِ هيٺين چند بيتن ۾ فرمايو سو حقيقت ۾ انهيءَ سڄي صورتحال جو مجمل تفسير ڇئي سگهي ٿو جيڪو ارغونن کان وٺي سندن جانشين هندي مغلن جي تسلط تائين سنڌ اندر وهيو ۽ واپريو هو.

پَـــــيم پنـــــاڻن ســــين، ٻــــولي جـــــي نَــــــه ٻُجهــــن
آءُ ســـــنڌيءَ جـــــو سَـــعيو ڪريـــــان، هـــــو پارســــيون پُڇـــــن
مـــــــون پــــــڻ مُلاتـــــــن، سَـــــــرتيون سُـــــور پرائيـــــــو.
***

برو فازان بات جنهين جي، ٽانگو رَوان ٽيشي
ڏين پارسيون پاڻ ۾، ايزا بليشي
ليڙا رات لطيف چئي، نيائون نَيشي
پنهون پرويشي ڪُج پيادَن پنڌ ۾.
***

برو بگيرد، بامر بليخا، مون نه پروڙي مامَر
ٽودئي، ٽومان، خستگان چُليي چپر لامَر

آچي پئي تنهين سامَ ڏُراه! ڏُراه! ڪن جي.

هيٺين بيت ۾ شاهه صاحب انهن پارسي واٽن جي ڪيل ويڌن جو بيان ڪيو آهي:

برو بگيرد جي، تا ڏين پارسيون پاڻ ۾

مون لوڏان ئي لِڪيا، تہ هاچيون ڪندا هي

ماريندا مون کي، پنهون نيندا پاڻ سين.

انهن "برو بگيرد وارن" ڀهراڙيءَ جون زمينون، جن تي سنڌ جي غريب عوام جي گذر بسر جو دارومدار هو، ناني ويڙهو ٺاهي، پاڻ ورهائي کنيون، ڪن جي نالي تي جاگيرون ٽيون، ڪن خالصن جي صورت ۾ ورتيون، ڪن وظيفي ۽ چراغيءَ جو نالو ڏئي قبضي ڪيون. ملڪ جي اصل مالڪن کي نظر انداز ڪري سيئي اعليٰ عهدا بہ پاڻ ۾ ورهائي ورتائون. گويا سنڌ جي قسمت ۽ ثروت جون واڳون مڪمل طرح انهن ٻاهرين جي هٿن ۾ اچي ويون ۽ سنڌين ويٺي فقط قدرت جو تماشو ڏٺو ۽ پنهنجي بدبختيءَ تي روئڻو ئي رنو. (٥)

ڏهين صدي هجري (١٦ هين صدي عيسوي) جي سياسي ۽ تاريخي صورتحال جو اجمالي نقشو

واقعات	ميلادي	هجري
شاهه بيگ طرفان سندس پاءُ سلطان محمد جو سنڌ تي حملو ڪرڻ ۽ سندس موت ۽ شڪست.	١٥٠٦ع	٩١٢هہ
ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو واليءَ سنڌ جي وفات	١٥٠٨ع	٩١٤هہ
بابر بادشاهہ جي قنڌار تي پهرئين چڙهائي ۽ اوچتو بيمار ٿي پوڻ ۽ صلح ڪري واپس ورڻ.	١٥١٢ع	٩١٨هہ
شاهه بيگ جي ماڻهن جو سنڌ تي حملو ۽ ڦرلٽ.	١٥١٣ع	٩٢٠هہ
بابر بادشاهہ جي قنڌار تي ٻي ڪاهہ ڪرڻ ۽ صلح ڪري واپس ڪابل ورڻ.	١٥١٥ع	٩٢١هہ
بابر بادشاهہ جو قنڌار تي ٽيون حملو ۽ قلعي جو گهيراءُ. مرزا شاهه بيگ جو قنڌار تان هميشہ لاءِ دستبردار ٿيڻ ۽ شال ۽ سيوي بلوچستان هٿ ڪرڻ.	١٥١٦ع	٩٢٢هہ
مدينہ ماڇياڻي (فيروز ڄام جي والده) جي دعوت تي (ٻي روايت موجب مير قاسم ڪيبڪيءَ جي هرڪائڻ تي) شاهہ	١٥١٨ع	٩٢٤هہ

هجري	ميلادي	واقعات
		بيگ جي سنڌ مٿان ڪاھہ ڪرڻ جي تياري.
٩٢٧ھہ	١٥٢٠ع	شاھہ بيگ جي ٺٽي تي ڪاھہ، ڄام فيروز طرفان دولھہ دريا خان جو شاھہ بيگ کي بهادريءَ سان سامهون ٿيڻ ۽ شهيد ٿيڻ، ڄام جي شڪست، شاھہ بيگ جي فتح، تلتيءَ جي جنگ، شاھہ بيگ جي سوڀ، مخدوم بلاول وارن جي شڪست، ڄام فيروز طرفان آڻ مڃڻ ۽ ٻيهر ٺٽي جي بادشاهي ماڻڻ ۽ سنڌ جي ٻن حصن ۾ تقسيم، ڄام صلاح الدين جو ٺٽي تي حملو ۽ شاھہ بيگ طرفان ڄام فيروز جي مدد ۽ صلاح الدين جو قتل ۽ شڪست.
٩٢٨ھہ	١٥٢١ع	شاھہ بيگ جي وفات ۽ مرزا شاھہ حسن جي تاجپوشي.
٩٣٠ھہ	١٥٢٣ع	ارغونن سان ڄام فيروز جو آخري مقابلو ڄام جي شڪست ۽ ارغونن جي سڄي سنڌ تي قبضو. ڄام فيروز جو گجرات ڏانهن ڀاڄ ۽ سمن جي حڪومت جو خاتمو ۽ مخدوم جعفر بوبڪائي جي پيدائش.
٩٣١ھہ	١٥٢٤ع	مرزا شاھہ حسن جي، ملتان فتح ڪرڻ جي ارادي سان، بکر مان روانگي. اُچ شهر تي قبضو ڏراور جي فتح ۽ آخر ملتان جي قلعي وٽ پهچڻ ۽ ملتان جي حڪمران محمود لانگاھہ سان جنگ ۽ محمود بادشاھہ جي وفات ۽ سندس پٽ سلطان حسين شاھہ جي تخت نشيني.
٩٣٢ھہ	١٥٢٥ع	ملتان جي سلطان حسين شاھہ جي هار ۽ شاھہ حسن ارغون جي جيت، ملتان شهر ۾ لٽ مار ۽ آخر ۾ صلحنامو.
٩٣٢ھہ	١٩٢٦ع	بابر بادشاھہ جو ابراهيم لوڌيءَ کي پاڻيپت جي ميدان ۾ شڪست ڏيئي دهلي ۽ آگرو فتح ڪري، هندوستان ۾ مغليہ سلطنت جو پايو وجهڻ.
٩٣٣ھہ	١٥٢٧ع	شاھہ حسن مرزا جو ملتان تي ٻيهر حملو قتل عام ۽ ڦرلٽ. خواجہ شمس الدين کي گونر مقرر ڪري واپس بکر اچڻ ۽ ملتان نذرانہ طور بابر کي پيش ڪرڻ. مرزا شاھہ حسن جو

		اوچتو ٺٽي ۾ اچڻ. ڪنگهار ڪي شڪست ۽ شاهہ حسن جي ٺٽي واپسي.
٩٣٧هہ	١٥٣٠ع	ظهيرالدين بابرجي وفات، نصيرالدين همايون جي تخت نشيني، پنجاب صوبو سندس ڀاءُ ڪامران جي حوالي ٿيڻ.
٩٤٢هہ	١٥٣٥ع	مرزا شاهہ حسن جو شير شاهہ سوريءَ کان شڪست کائي سنڌ ۾ اچڻ.
هجري	ميلادي	واقعات
٩٤٧هہ	١٥٤٠ع	همايون بادشاهہ جي سيوهڻ تي چڙهائي ۽ پسپائي. همايون بادشاهہ پنهنجي ڀاءُ جي وزير شيخ علي اڪبر جي نياڻي حميده بانو سان شادي ڪرڻ.
٩٤٩هہ	١٥٤٢ع	همايون بادشاهہ جو جوڌپور ۽ جيسلمير ڏانهن روانو ٿيڻ. اتان وري عمرڪوٽ اچڻ، اڪبر (بادشاهہ) جو ڄمڻ. مخدوم جعفر جي والد، مخدوم ميران جي وفات _____ همايون ۽ شاهہ حسن ارغون جي فوجن جون چڪريون. ٻنوري جي جنگ ۾ همايون جي فوج جي شڪست ۽ همايون جو سنڌ کان نراس ٿيڻ.
٩٥٠هہ	١٥٤٣ع	همايون ۽ شاهہ حسن جو صلح. همايون جو سنڌ کي ڇڏڻ ۽ قنڌار روانو ٿيڻ ۽ ارغونن جو خوش ٿيڻ.
٩٥٠هہ	١٥٤٣ع	بخشو لانگاهہ ملتانيءَ جو بکر جي قلعي تي حملو ۽ پسپائي.
٩٦٠هہ	١٥٥٢ع	مرزا شاهہ حسن جو فالج ۾ مبتلا ٿيڻ ۽ ٺٽي جي اربابي عربي ڳاهي جي حوالي ۽ رعيت جي ٻي سار سنڀال اسماعيل ٻناريءَ جي حوالي ڪرڻ
٩٦١هہ	١٥٥٣ع	مرزا حسن ارغون جو بکر وڃڻ.
٩٦٢هہ	١٥٥٤ع	ٺٽي جي ارغونن ۽ ترخانن جو مرزا عيسيٰ ترخان کي بادشاهہ بڻائڻ ۽ مرزا حسن ارغون کان ڦري وڃڻ ۽ سلطان محمود بکريءَ جو شاهہ حسن ارغون طرفان، مرزا عيسيٰ سان ٽڪرجڻ، وري صلح ڪرڻ ۽ سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائي حڪومت ڪرڻ جو ٺاهہ. مرزا شاهہ حسن ارغون جي وفات ۽

		ٺٽي تي مرزا عيسيٰ خان ترخان جي تخت نشيني.
٩٦٣ھ	١٥٥٥ع	مرزا عيسيٰ جي بکر تي ڪاهه، پوپان ٺٽي شهر جو پورچوگيزن هٿان لٽجڻ ۽ ساڙجڻ ۽ مرزا عيسيٰ جو پوئتي موٽڻ. سلطان محمود جو پوپان ڪاهي اچڻ، وري صلح ٿيڻ.
٩٦٧ھ	١٥٥٩ع	مرزا عيسيٰ جي پٽن مرزا محمد باقي ۽ مرزا محمد صالح جو پاڻ ۾ جنگ ڪرڻ ۽ مرزا باقي جو ڀڄي وڃڻ.
٩٧٠ھ	١٥٦٢ع	مرزا محمد صالح جو هڪ بلوچ هٿان قتل ٿيڻ ۽ مرزا باقي جو پيءُ وٽ اچڻ.
هجري	ميلادي	واقعات
٩٧۴ھ	١٥٦٦ع	مرزا عيسيٰ ترخان جي وفات ۽ مرزا محمد باقي جو تخت تي ويهڻ ۽ ظلمن جي باهه ٻاري ڏيڻ.
٩٨٠ھ	١٥٧١ع	سلطان محمود بکري جي قلعي ماٿيلي تي اڪبر بادشاهه جي جرنيلن جي چڙهائي ۽ فتح ۽ سنڌ ۾ مغليه سلطنت جو بنياد.
٩٨٠ھ	١٥٧١ع	سلطان محمود بکري جي نياڻي جو اڪبر بادشاهه جي عقد نڪاح ۾ اچڻ.
٩٨٢ھ	١٥٧٣ع	سلطان محمود بکري جي وفات، بکر جي علائقي تي گيسو خان جي گورنري.
٩٩٣ھ	١٥٨۴ع	ظالم حڪمران مرزا محمد باقي جو پاڻ کي پيٽ ۾ خنجر هڻي آپگهات ڪرڻ، سندس ارڙهن سالہ اقتدار جو خاتمو ۽ مرزا جاني بيگ جو تخت تي ويهڻ.
٩٩۴ھ	١٥٨٥ع	اڪبر بادشاهه طرفان مرزا جاني بيگ ڏانهن اطاعت لاءِ خط ۽ نواب صادق محمد کي وڏو لشڪر ڏيئي سنڌ تي چاڙهي موڪلڻ ۽ نواب صادق محمد جي شڪست.
٩٩٩ھ	١٥٩٠ع	اڪبر بادشاهه طرفان نواب خان خانان کي سنڌ مٿا چاڙهي موڪلڻ ۽ جاني بيگ جي ان سان سخت لڙائي.
١٠٠٠ھ	١٥٩١ع	مرزا جاني بيگ ۽ نواب خان خانان جو صلح ۽ سڄي سنڌ جو اڪبر بادشاهه جي سلطنت ۾ شامل ٿيڻ ۽ ارغونن ۽

		ترخانن جي مستقل اقتدار جو خاتمو. (٦)

ڏهين صدي هجري جو علمي ۽ ادبي جائزو:

سنڌ سڄوري لاءِ علمي ۽ ادبي اعتبار سان، ڏهين، يارهين ۽ ٻارهين صدي هجري نهايت بخت واريون صديون ثابت ٿيون. ١٠ صدي هجري کان اڳ سنڌي عالمن جي ڪنهن به خاطر خواه (دل گُهري) علمي ڪاوش جو پتو نه ٿو پوي يا ته تاريخ جي ڪتابن اهڙي ادبي خدمتن کي، اسان کان اوجهل رکيو آهي. پر معلوم ائين ٿئي ٿو ته ائين ۽ نائين صدي، سنڌ لاءِ علمي ۽ ادبي لانحطاط جو دور ثابت ٿيون، ورنه ڪو ته ڪارنامو قلمي صورت ۾ ضرور محفوظ ٿي ڪري اسان تائين پهچي ها، يا ان جو نالو ئي ٻڌڻ يا پڙهڻ ۾ اچي ها، جيئن ڏهن صدي جون تصنيفات، ڇاپي يا قلمي صورت ۾ اڄ به موجود آهن يا اهڙين ڪاوشن جي ڄاڻ، تاريخ ۽ ادب جي ڪتابن ۾ ملي ٿي.

جيتوڻيڪ ڏهين صدي، سنڌ لاءِ انتشار، ڏڦيڙ ۽ بدامني جو پيغام کڻي آئي، سنڌ ڌارين جي حملن جي آماجگاهه بڻي، شهر، واهڻ ۽ وستيون ويران ٿيڻ لڳيون، جن جو نقشو مٿي چٽي چڪا آهيون. ان هوندي به سنڌ اهل علم جو مرڪز رهي. اهڙي نفسانفسي جي دور ۾ سنڌ وارن علم جا آثار باقي رکيا، پر جيئن ته ارغون ۽ ترخان غير ملڪي حڪمران هئا ۽ فارسي زبان سندن مادري ۽ علمي زبان هئي. انهيءَ ڪري انهن فارسي ۽ ادب جي سرپرستي ڪئي. سنڌي زبان جي نه سرڪاري سرپرستي ٿي ۽ نه علمي محفلن ۾ ئي ان کي ايتري جاءِ ملي. البت فارسي ۽ عربي جي سٺي خدمت ٿي.

ڏهين صديءَ ۾ سنڌ جي عالمن کي ٽن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڙا اُهي جيڪي ٻاهران لڏي آيا ۽ سنڌ کي اچي وطن بنايو. ٻيا اُهي جيڪي اڳ ۾ ئي سنڌ ۾ موجود هئا ۽ باوجود انتشار ۽ ڏڦيڙ جي اِتي ئي رهيا. ٽيا اُهي جيڪي سنڌ جي ناسازگار حالات کي سامهون رکندي هتان لڏي ٻاهر هليا ويا.

ٻاهر کان آيل علماء:

١. ميرڪ عبدالوهاب پوراني (ت ٩٧٣ هجري)
٢. مولانا عبدالعزيز هروي (ت ٩٧٣ هجري) (٧)
٣. مولانا اثيرالدين بن عبدالعزيز هروي (ت ٩٧٣ هجري)
٤. علامه جلاالدين دواني (٨) (ت ٩٧٣ هجري)
٥. سلطان محمد فخري هروي (ت ٩٠٨ هجري)
٦. شاهه قطب الدين (ت ٩٧٨ هجري)
٧. قاض محمد اڇوي (٩) (ت ٩٧٧ هجري)

٨. مولانا مصلح الدين لاري (ت ٩٧٩ هجري)
٩. علامہ يونس سمرقندي (ت ٩٥١ هجري)
١٠. شاهہ جهانگير هاشمي (ت ٩٤٦ هجري)
١١. مولانا عبدالخالق گيلاني
١٢. مولانا قاسم ديوان (ت ٩٧٧ هجري)
١٣. مير محمد معصوم بکري (٨) (ت ١٠١٤ هجري)

اصل سنڌ جا رهاڪو:

هيٺيان علماءِ ڪرام آهن، جن، سنڌ ۾ ئي رهي علمي ۽ ادبي خدمتون سرانجام ڏنيون.

١. مخدوم بلاول تلتيءَ وارو (١٠) (ت ٩٢٩ هجري)
٢. قاضي ڏتو سيوهاڻي (١١)
٣. مخدوم رڪن الدين "متو" (ت ٩٤٩ هجري) هن بزرگ جون بہ تصنيفات نالي: شرح اربعين نوويہ ۽ شرح خلاصہ ڪيدائي سندس يادگار آهن.
٤. مخدوم ميران بوبڪائي (١٢) (ت ٩٤٩ هجري)
٥. مخدوم محمد عثمان دربيلي (١٣) (ت ١٠٠٢ هجري)
٦. مخدوم عبداللطيف دربيلي (ت ١٠٢٤ هجري)
٧. مخدوم محمد جان دربيلي
٨. مخدوم عبدالملڪ دربيلي (ت ١٠٥٧ هجري)
٩. مخدوم سعيد دربيلي
١٠. مخدوم نوح هالائي (ت ٩٩٨ هجري)
١١. قاضي قاضن بکري (١٤) (ت ٩٥٨ هجري)
١٢. مخدوم عباس هنگورجائي (ت ٩٩٨ هجري)
١٣. مولانا ضياءُ الدين راهوٽي (١٥)
١٤. مخدوم صدرالدين راهوٽي (١٥) ۽ ٻيا علماء

عربستان ڏانهن هجرت ڪري ويل علماء:

مخدوم قاضي عبدالله بن ابراهيم دربيلي
شيخ رحمة الله بن عبدالله دربيلي (ت ٩٩٣ هجري)
شيخ حميد بن عبدالله دربيلي (ت ١٠٠٩ هجري)
شيخ صالح بن عبدالله دربيلي (١٦)
شيخ عبدالله متقي بن سعد الله دربيلي (ت ٩٨٤ هجري)
علامه علي بن جلال الدين بن علي ٺٽوي (ت٩٧١ هجري)

گجرات ڏانهن هجرت ڪري ويندڙ سنڌي علماء:

١. شيخ طاهر بن يوسف پاٽائي (١٧) (ت ١٠٠٤ هجري)
٢. مسيح الاولياء حضرت شيخ عيسيٰ بن قاسم (١٨) (ت ١٠٣١ هجري)
٣. مخدوم عثمان بن عيسيٰ بوبڪائي (١٨) (ت ١٠٠٨ هجري)
٤. قاضي عبدالسلام سنڌي (١٨)
٥. مولانا طيب سنڌي ٺٽوي (ت ٩٩٠ هجري)

هندوستان ڏانهن هجرت ڪري ويندڙ ڪجهه سنڌي عالم:

١. ملا مبارڪ بن خضر ناگوري (١٩) (ت ١٠٠١ هجري)
٢. شيخ ابوالفيض فيضي (١٩) (ت ١٠٠٤ هجري)
٣. شيخ ابو الفضل سيوهاڻي (١٩) (ت ١٠١١ هجري)
٤. شيخ عبدالله ٺٽوي وغيره. (ت ٩٩١ هجري)

ڏهين صديءَ هجريءَ جي عالمن جو علمي ۽ ادبي ورثو(اجمالي نقشو):

مخدوم رڪن الدين "متو" (٩٤٩ هجري): هن بزرگ جون به عدد تصنيفون سندس يادگار آهن. ١. شرح الاربعين النوويه (حديث) ۽ ٢. شرح خلاصه ڪيداني (فقه).

مخدوم ميران بوبڪائي: سنڌ جو وڏو عالم هو سندس پٽ مخدوم محمد جعفر سندس تصنيفات تمام گهڻيون آهن. جن ۾ تفسير، حديث، عقائد، تصوف، اصل تعليم، صرف، نحو فقه، معاني، حاشيه يفسير بيضاوي، شرح صحيح بخاري، منهاج العمال منتخب ڪنزالعمال، عجالة الطالبين، المتانة في المرمة عن الخزانة، الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفيه، قرنه في حڪم الحلف بالمرنه والپرنه، التنميق في توقيت المرءة

في التطليق، البيان المبرم في قول السنود "ڇڏي او ڇڏيم"، كمية الواقع، استفتاء في ما تعارف قوم تعليق الطلاق، البصارة في العمل بالاشارة، فتح الدارين، معاقد العقائد المعروف به المڪالمات، الاشارات شرح المڪالمات، اقل و اعدل ڪلمات، ڪشف الحق، ارشاد الصادقين، نهج التعلم (عربي)، حاصل النهج، بنية البيان ۾ بيان البنيہ.

شاهہ بيگ ارغون: شرح الڪافيہ، حواشي شرح المطالع، شرالشريفية علي السراجي.

سيد جهانگير هاشمي: مثنوي مظهر الآثار بجواب تحفة الاحرار، تصوف ۾ سندس شاهڪار تصنيف آهي ۽ سندس هڪ شاعريءَ جو ديوان بہ يادگار آهي.

سلطان محمد فخري بن محمد امير هروي: هفت ڪشور (فارسي)، لطائف نامہ فارسي موضوع تذڪره، تحفة الحبيب، فارسي شاعري روضة السلاطين، صنائع الحسن، جواهر العجائب، ديوان فخري.

شيخ علي بن جلال ٺٽوي: سندس هڪ ڪتاب آداب المريدين، تصوف جي موضوع تي يادگار ڪتاب آهي.

شيخ ميرڪ عبدالوهاب پوراني: سندس فتويٰ جو بياض "مجموعہ فتاويٰ پوراني" فقهہ جي موضوع جو ڪتاب، سندس يادگار آهي.

شيخ مصلح الدين لاري سنڌي: شرح شمائل الترمذي، تعليقات علي تفسير البيضاوي، شرح المنطق، رسالہ في بحث تمام المشترڪ، رسالہ في بحث القدرة والارادة، رساله في بحث الحرڪة، رساله في تحقيق المبدء والمعاد، شرح تهذيب المنطق.

شيخ طيب سنڌي: هن بزرگ جو هڪ ٺي ڪتاب "تعليقات علي مشڪوة المصابيح" مشڪات المصابيح جي شرح ۾ يادگار آهي.

علامہ عبدالله ٺٽوي سلطانپوري: ڪشف الغمہ، منهاج الدين، عصمة الانبياء، شرح العقيدة الحافظيہ، رسالة في تفضيل العقل علي العلم، حاشيہ شرح جامي.

علامہ رحمة الله دربيلي: المنسڪ الصغير، المنسڪ المتوسط، المنسڪ الڪبير، تلخيص تنزية الشريعة عن الاحاديث الموضوعة، رسالہ في الاقتداء بالشافعية عربي، غاية التحقيق و نهاية الدقيق.

مخدوم نوح بن نعمة الله هالائي: سندس هڪ يادگار سيني تي ياري آهي، برصغير جو پهريون قرآن جو فارسي ترجمو.

ملا احمد بن نصرالله ٺٽوي: تاريخ آلفي ٨ جلد فارسي، خلاصة الحياة، رسالہ در اخلاق، جوامع الڪلم. ملا مبارڪ بن خضر سنڌي ناگوري: هن جو بہ هڪ ڪتاب "منبع العلوم" يادگار آهي.شيخ طاهر بن يوسف: تفسير مجمع بحار الانوار، مختصر قوت القلوب، منتخب مواهب لدنيہ، ملتقط جمع الجوامع، موجز شرح القسطلاني علي صحيح

البخاري، مختصر تفسير المدارڪ، اسامي رجال صحيح البخاري، رياض الصالحين.
علامہ ابوالفضل فيضي: ديوان قصائد، مثنوي "مرڪز ادوار".

حوالا:

٠١. اها تحرير "بياض هاشمي" ۽ "بياض محمد يامين" (ٻئي قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو) ۽ "منتخب بياض هاشمي" (درگاهہ الہ آباد ڪنڊيارو) ۾ موجود آهي. ۽ اها روايت، علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ وٽ موجود "بياض هاشمي" جي جلد ٤ ورق ٨٢ ۾ پڻ موجود آهي.

٠٢. قاضي اطهر مبارڪ پوري، مقالہ "سنڌ ۽ هند ۾ علم حديث ۽ محدثين". ڪتاب سنڌ باب الاسلام، تنظيم فڪر و نظر سکر، ١٩٨٥ع (اردو حصو) ص ٤، ٥، ٦.

٠٣. حافظ ابن ڪثير، "البداية والنهاية" جلد نمبر ٩ مڪتبة المعارف بيروت طبع ثالث ١٩٧٨ع، ص ٨٨.

٠٤. مخدوم جعفر بوبڪائي، "قرتہ في حكم، مرتہ" خطي، پنجاب يونيورسٽي لاهور.

٠٥. سيد حسام الدين راشدي، ڪتاب "مير محمد معصوم بکري"، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٧٩ع، ص ٦٣ ۽ ٦٤.

٠٦. ڊاڪٽر عبدالله ڪوسو، مقدم مخدوم جعفر بوبڪائي سوانح حيات خدمات ص ٤٠، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ٢٠١٢ع (مقدمہ جو خلاصو).

٠٧. ڊاڪٽر عبدالله ڪوسو مقالہ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.

٠٨. مخدوم امير احمد (ترجمو) تاريخ معصومي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ١٩٦٥ع.

٠٩. مخدوم جعفر بوبڪائي، البيان المبوم، قلمي موجود، پنجاب يونيورسٽي لاهور.

١٠. مير علي شير قانع، مقالات الشعراء، ص ٩١، طبع اول، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي ١٩٥٧ع.

١١. دين محمد وفائي، تذڪره مشاهير سنڌ، ج ١، ص ٦٦، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٨٥ع.

١٢. مخدوم عثمان دربيلوي، شجره مخدومان دربيلہ، قلمي موجود، قاسميہ لائبريري ڪنڊيارو.

١٣. شجره مخدومان دربيل، ص ٢٥ _ ٣٠.

١٤. عوني مانڊوي تذڪره ابرار ترجمہ اردو گلزار فائونڊيشن لاهور ١٣٩٥ع.

١٥. مخدوم جعفر بوبڪائي، البيان المبوم، قلمي موجود، پنجاب يونيورسٽي لاهور.

١٦. مطيع الله راشد، برهان پور ڪي سنڌي اولياء، ص ٢٠٥، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٨٧ع.

١٧. علامہ موثوي مانڊوي، تذڪره ابرار اردو اسلامڪ فائونڊيشن لاهور، ص ٣٧٥ سن غير موجود.

١٨. مطيع الله راشد، برهان پور ڪي سنڌي اولياء، ص ٢٠٥، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٨٧ع.

١٩. فتح محمد سيوهاڻي ابو الفضل ۽ فيض، ص ١٤، سنڌ تحقيقي بورڊ ١٩٥٧ع.